

พยายามเพื่อรณรงค์การออกกฎหมายคุ้มครองสิทธิดังกล่าว เพื่อส่งเสริมความเท่าเทียมของกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ เพื่อผลักดันให้เกิดพระราชบัญญัติคู่ชีวิตขึ้น ซึ่งเป็นพระราชบัญญัติที่จะรับรองสิทธิให้กับคู่ที่จดทะเบียนภายใต้พระราชบัญญัตินี้อย่างเท่าเทียมและเป็นธรรม ทั้งในกรณีการแบ่งสมบัติเมื่อหย่าร้าง รับรองสิทธิในการเยี่ยมคู่ชีวิตของตนเมื่อเกิดอุบัติเหตุหรือเจ็บป่วย หรือเป็นผู้รับสมบัติของคู่ชีวิตที่เสียชีวิตไป เป็นต้น เนื่องจากพบว่า คู่รักร่วมเพศหลายคู่ที่แม้ว่าจะใช้ชีวิตร่วมกันมานานนับสิบปี แต่กลับไม่ได้รับสมบัติที่ร่วมหามาด้วยกันเมื่อตอนที่คู่ครองมีชีวิตอยู่ โดยสมบัติเหล่านั้นต้องตกทอดไปให้ญาติของผู้เสียชีวิต เนื่องจากไม่มีกฎหมายรับรองสิทธิและสถานภาพของคู่ชีวิตที่มีเพศเดียวกันไว้ ด้วยเหตุแห่งปัญหาดังกล่าวนี้ ผู้ศึกษาจึงทำการศึกษาเพิ่มเติมถึงปัญหาดังต่อไปนี้

ประเด็นที่หนึ่ง ปัญหาเกี่ยวกับการจัดการทรัพย์สินหลังจากการสิ้นสุดการใช้ชีวิตคู่ของกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ

กลุ่มหลากหลายทางเพศ ถือเป็นบุคคลกลุ่มหนึ่งในสังคมไทยที่มีการใช้ชีวิตคู่กรณีอย่างเช่นเดียวกับชายหญิงตามปกติทั่วไป เพียงแต่กฎหมายไม่ให้การรับรองเรื่องสิทธิในการจดทะเบียนสมรสเหมือนอย่างเช่นชายหญิงโดยเพศกำเนิดได้ ดังนั้นการแบ่งทรัพย์สินที่อยู่ในระหว่างอยู่ด้วยกันตามบรรพ 4 หมวด 3 จึงต้องเข้าข้อสันนิษฐาน ตามมาตรา 1357 ที่ระบุไว้ว่า ให้สันนิษฐานไว้ก่อนว่าผู้เป็นเจ้าของรวมกันมีส่วนเท่ากัน โดยหลักการการแบ่งทรัพย์สินนั้นจะต้องแบ่งตามมาตรา 1364 โดยแบ่งทรัพย์สินพึงกระทำได้โดยแบ่งทรัพย์สินระหว่างเจ้าของรวม หรือโดยขายทรัพย์สินแล้วเอาเงินที่ขายได้มาแบ่งกัน หรือถ้าเจ้าของรวมไม่ตกลงกันว่าจะแบ่งทรัพย์สินอย่างไร เมื่อเจ้าของรวมคนหนึ่งคนใดขอ ศาลอาจสั่งให้เอาทรัพย์สินนั้นออกแบ่งถ้าส่วนที่แบ่งให้ไม่เท่ากัน จะสั่งให้ทดแทนกันเป็นเงินก็ได้ ถ้าการแบ่งเช่นว่านี้ไม่อาจทำได้หรือจะเสียหายมากนักก็ดี ศาลจะสั่งให้ขายโดยประมูลราคากันระหว่างเจ้าของรวมหรือขายทอดตลาดก็ได้ ซึ่งการที่กฎหมายไม่ได้มีทางเลือกให้บุคคลกลุ่มนี้ได้เลือกใช้สิทธิในทรัพย์สินของตนนั้น จึงทำให้ ต้องเป็นตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 4 ว่าด้วยทรัพย์สินตามหลักการแบ่งกรรมสิทธิ์รวม เหตุเพราะกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศไม่สามารถจดทะเบียนสมรสกันได้ ดังนั้น โดยผลของกฎหมายไม่สามารถใช้บังคับถึงหลักกฎหมายอันว่าด้วยการจดทะเบียนสมรส จึงส่งผลให้เกิดปัญหาว่าในการแบ่งกรรมสิทธิ์ในระหว่างอยู่ด้วยกัน และมีการได้มาซึ่งกรรมสิทธิ์ในระหว่างที่อยู่กันฉันสามีภรรยา ในการแบ่งกรรมสิทธิ์ ในทรัพย์สินจะต้องใช้หลักทั่วไปคือ หลักกรรมสิทธิ์รวม ดังจะเห็นได้จากคำพิพากษาศาลฎีกาที่ 9577/2552 และ คำพิพากษา 620/2543 และคำพิพากษาอื่น ๆ ขณะที่ในสาธารณรัฐฝรั่งเศสได้ให้การยอมรับ PACs ซึ่งเป็นสหภาพทางกฎหมายที่ออกแบบมาสำหรับคู่รักเพศเดียวกัน ว่าคู่สัญญา PACs มีความผูกพันกันในด้านทรัพย์สิน เพราะกฎหมายกำหนดให้มีการแบ่งทรัพย์สินสมบัติเป็นครึ่งเมื่อมีการเซ็นสัญญา ดังกล่าวนี้นี้ หากประเทศไทยให้สิทธิแก่กลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ เช่นเดียวกับสาธารณรัฐฝรั่งเศสจะทำให้ไม่เกิดปัญหาการแบ่งแย่งสมบัติขึ้นมาภายหลัง

ประเด็นที่สอง ปัญหาเกี่ยวกับการเป็นผู้ได้เสียในการฟ้องคดีอาญา

สำหรับการฟ้องคดีอาญานั้น โดยทั่วไปจะเป็นสิทธิของผู้ได้เสียจากคดีนั้น ๆ แต่หากว่าบุคคลนั้นไม่สามารถฟ้องได้เอง ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา ระบุไว้ว่าให้มีผู้บุพการี ผู้สืบสันดาน สามีหรือภริยาเฉพาะแต่ในความผิดอาญา ซึ่งผู้เสียหายถูกทำร้ายถึงตายหรือบาดเจ็บจนไม่สามารถจะจัดการเองได้ตามมาตรา 5 (2) หากเกิดในกรณีที่ผู้เสียหายได้ยื่นฟ้องแล้วตายลง ผู้บุพการี ผู้สืบสันดาน สามีหรือภริยาจะดำเนินคดีต่อผู้ตายต่อไปก็ได้ ตามที่บัญญัติไว้ในมาตรา 29 วรรคแรก จากหลักกฎหมายดังกล่าว จะเห็นได้ว่ากฎหมายให้สิทธิแก่คู่สมรสในการดำเนินการหรือจัดการแทนผู้เสียหายได้ แม้ว่าความเป็นผู้เสียหายจะเป็นสิทธิเฉพาะตัวก็ตาม ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาถึงกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ เป็นกลุ่มที่กฎหมายไม่ได้รองรับในเรื่องการสมรสไว้แม้ว่าบุคคลกลุ่มนี้จะอยู่กันฉันฉันสามีภรรยา หากเกิดกรณีที่คู่ของตนเป็นผู้เสียหายถูกทำร้ายจนได้รับบาดเจ็บหรือถึงแก่ความตาย และอีกฝ่ายก็ไม่สามารถที่จะจัดการหรือดำเนินการแทนตามที่กฎหมายกำหนดไว้ได้หากผู้เสียหายนั้น ไม่มีผู้บุพการี ผู้สืบสันดานแล้ว จึงส่งผลทำให้ผู้เสียหายเสียสิทธิในการต่อสู้คดีได้ ซึ่งปัญหาเหล่านี้เป็นผลมาจากปัญหาของกฎหมายที่ให้การรับรองที่มีลักษณะไม่เสมอภาคหรือไม่เท่าเทียมกัน ขาดซึ่งความชัดเจน ไม่เป็นไปตามบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 มาตรา 4 อันว่าด้วยความเสมอภาคของบุคคล และมาตรา 27 ที่กำหนดว่า บุคคลย่อมเสมอภาคในกฎหมาย มีสิทธิและเสรีภาพและได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายเท่าเทียมกันชายและหญิงมีสิทธิเท่าเทียมกัน กล่าวคือ ควรให้คุณค่าแก่ความเป็นคน ว่าทุกคนมีคุณค่าเท่าเทียมกัน นอกจากปัญหาการไม่ได้รับสิทธิในการจัดการหรือดำเนินการฟ้องคดีอาญาแทนผู้เสียหายของคู่รักกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศได้ ยังมีสิทธิที่กลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศไม่ได้รับคือสิทธิในการยกเว้นโทษ หรือการพิจารณาไม่ลงโทษ ตามประมวลกฎหมายอาญามาตรา 71 ประกอบกับมาตรา 193 ซึ่งเป็นโทษที่คู่สามีภรรยาได้รับ เนื่องจากกฎหมายอาญามุ่งคุ้มครองสถาบันครอบครัวซึ่งหมายถึงคู่สมรสที่ชอบด้วยกฎหมายเพื่อเสริมสร้างให้สถาบันครอบครัวคงอยู่กันอย่างปกติสุข ดังนั้น กลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศจึงควรได้รับสิทธิในทางกฎหมายเช่นเดียวกับคู่ชายหญิง

ประเด็นที่สาม ปัญหาเกี่ยวกับมาตรการคุมขังกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ

ตามพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 มาตรา 31 (1) ระบุว่า การจำแนกประเภทหรือชั้นของเรือนจำ ตามเพศของผู้ต้องขัง โดยรัฐมนตรีประกาศกำหนดโดยอาศัยเกณฑ์ ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ในการอบรมพัฒนาพฤตินิสัย และควบคุมผู้ต้องขัง อธิบดีจะสั่งให้จัดแบ่งอาณาเขตภายในเรือนจำออกเป็นส่วนๆ โดยคำนึงถึงประเภทหรือชั้นของเรือนจำที่ได้จำแนกไว้และความเหมาะสมกับผู้ต้องขังแต่ละประเภทก็ได้ ตามมาตรา 31 วรรคสอง จากหลักกฎหมายดังกล่าว ตามพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 มาตรา 4 ประกอบกับ มาตรา 31 (1) กฎหมายกำหนดตามหมวด 3 ว่าด้วย การจำแนก “ผู้ต้องขัง” เรื่องเพศของผู้ต้องขัง ซึ่งตามพระราชบัญญัตินี้ บุคคลที่ต้องโทษจำคุกจะมีการแยก เพศชายและเพศหญิง ตามเพศกำเนิด กล่าวคือ

จะมีเฉพาะแดนชายและแดนหญิงของผู้ต้องขังเท่านั้น การที่กฎหมายกำหนดไว้เช่นนี้ทำให้ผู้ต้องขังที่เป็นกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศไม่ได้รับความเท่าเทียมกันกับเพศชาย หรือเพศหญิง เนื่องจากกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศไม่ได้ต้องการอยู่ร่วมกับเพศชาย หรือเพศหญิง แต่ต้องการให้รัฐคุ้มครองสิทธิและต้องการความเท่าเทียมระหว่างเพศ เพราะหากไม่แยกผู้ต้องขังกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ จะทำให้เกิดปัญหาตามมาในเรือนจำ ไม่ว่าจะเป็นการล่วงละเมิดทางเพศ การกดขี่ข่มเหงต่าง ๆ ดังนั้นการแยกผู้ต้องขังเช่นเดียวกับประเทศอังกฤษจะทำให้ผู้ต้องขังซึ่งเป็นกลุ่มหลากหลายทางเพศมีความปลอดภัยเพิ่มขึ้น ควรหามาตรการมารองรับเพื่อไม่ให้เกิดละเมิดสิทธิของผู้ต้องขังในเรือนจำ

ประเด็นที่สี่ ปัญหาเกี่ยวกับค่านำนานามของกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ

เนื่องจากพระราชบัญญัติค่านำนานามหญิง พ.ศ. 2551 กำหนดให้สามารถเลือกค่านำนานามของตนได้ตามความสมัครใจโดยให้แจ้งต่อนายทะเบียนตามกฎหมายว่าด้วยการจดทะเบียนครอบครัว ซึ่งเป็นเรื่องที่ถูกกฎหมายให้การรับรองสิทธิของผู้ที่ทำการจดทะเบียนสมรสให้มีความอิสระในการจะเลือกตามสิทธิของตนที่ถูกกฎหมายรัฐธรรมนูญได้ให้สิทธิขั้นพื้นฐานที่มีความเท่าเทียม โดยสมัครใจ แต่เมื่อพิจารณากลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศนั้นไม่สามารถที่จะเลือกสิทธิในส่วนนี้ของตนได้ แม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงร่างกายและเพศให้กลายเป็นตามความรู้สึก ก็ไม่มีกฎหมายใดรองรับให้มีการเปลี่ยนค่านำนานามชื่อของตนได้ เหตุเพราะกฎหมายฉบับนี้บังคับใช้เฉพาะเพศหญิงเท่านั้น ด้วยเหตุผลที่ว่า เกิดผลกระทบต่อหญิงในการดำรงชีวิตประจำวัน เช่น การประกอบอาชีพ การศึกษาของบุตร และการทำนิติกรรมต่าง ๆ หรือเหตุอื่น ๆ แต่ไม่มีผลถึงกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ ทั้งที่กลุ่มบุคคลเหล่านี้ก็มีผลกระทบต่อประกอบอาชีพ และการทำนิติกรรมต่าง ๆ รวมไปถึงการใช้ชีวิต หรือเหตุอื่น ๆ เช่นกัน ทำให้ไม่ได้รับสิทธิที่เท่าเทียมกับทั้งเป็นการจำกัดสิทธิ ซึ่งถือเป็นการขัดกับกฎหมายรัฐธรรมนูญในเรื่องสิทธิเท่าเทียมอย่างชัดเจน และถือเป็นการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมเกี่ยวกับเรื่องเพศสภาพ

จากการศึกษาปัญหากฎหมายเกี่ยวกับการคุ้มครองสิทธิของกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ ผู้ศึกษาขอเสนอแนะแนวทางแก้ไขปัญหาดังต่อไปนี้

1. ปัญหาเกี่ยวกับการแบ่งกรรมสิทธิ์ร่วมหลังจากการสิ้นสุดการใช้ชีวิตคู่ของกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ

ในการแบ่งทรัพย์สินของกลุ่มที่มีความหลากหลายทางเพศจะใช้หลักการแบ่งกรรมสิทธิ์ร่วมเนื่องจากไม่ขัดบทกฎหมายกำหนดให้สามารถจดทะเบียนสมรสอันเป็นเงื่อนไขให้ได้รับสิทธิในการเลือกใช้ในการแบ่งกรรมสิทธิ์ตามบรรพ 5 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ได้ กฎหมายจึงบังคับให้ใช้หลักการแบ่งตามมาตรา 1364

เดิมตามมาตรา 1364 บัญญัติว่า “การแบ่งทรัพย์สินพึงกระทำโดยแบ่งทรัพย์สินนั้นเองระหว่างเจ้าของรวม หรือโดยขายทรัพย์สินแล้วเอาเงินที่ขายได้มาแบ่งกัน

วรรคสอง ถ้าเจ้าของรวมไม่ตกลงกันว่าจะแบ่งทรัพย์สินอย่างไร เมื่อเจ้าของรวมคนหนึ่งคนใดขอ ศาลอาจสั่งให้เอาทรัพย์สินนั้นออกแบ่ง ถ้าส่วนที่แบ่งให้ไม่เท่ากัน จะสั่งให้ทดแทนกันเป็นเงินก็ได้ ถ้าการแบ่งเช่นนี้ไม่อาจทำได้หรือจะเสียหายมากนักก็ดี ศาลจะสั่งให้ขายโดยประมูลราคากันระหว่างเจ้าของรวมหรือขายทอดตลาดก็ได้”

เห็นควรให้

“มีการตราพระราชบัญญัติว่าด้วยการแบ่งกรรมสิทธิ์ของกลุ่มที่มีความหลากหลายทางเพศ โดยนำหลักแนวความคิดการแบ่งกรรมสิทธิ์ของกลุ่มหลากหลายทางเพศ ของประเทศฝรั่งเศส ด้วยวิธีการทำบันทึกข้อตกลงการแบ่งกรรมสิทธิ์ในระหว่างอยู่ด้วยกัน มาบังคับใช้เพื่อเป็นแนวทางในการบังคับเกี่ยวกับการแบ่งกรรมสิทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อให้มีความสอดคล้องกับรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 มาตรา 4 ประกอบมาตรา 27”

2. ปัญหาเกี่ยวกับการเป็นผู้ได้เสียในการฟ้องคดีอาญา

เพื่อให้กระบวนการยุติธรรมทางอาญ่าบังคับใช้อย่างมีประสิทธิภาพและครอบคลุมเพื่อให้เกิดความยุติธรรมแก่กลุ่มหลากหลายทางเพศ

ควรเพิ่มเติม วรรคสอง ในมาตรา 5 แห่งประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา เป็น

“วรรคสอง หากบุคคลดังกล่าวนั้นตามวรรคหนึ่ง ไม่สามารถจัดการแทนผู้เสียหายได้ ให้พี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกันเป็นผู้จัดการแทนก็ได้”

เห็นควรให้มีการเพิ่มเติม วรรคสาม ในมาตรา 29 แห่งประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา

ควรเพิ่มเติม วรรคสาม ในมาตรา 29 เป็น

“วรรคสาม หากไม่มีบุคคลตามวรรคหนึ่ง หรือวรรคสอง และไม่สามารถดำเนินการต่อไปได้ ให้บุคคลที่ตกลงจะใช้ชีวิตร่วมกันอย่างต่อเนื่องไม่ต่ำกว่า 3 ปี หรือบุคคลที่มีความใกล้ชิดในฐานะญาติสนิทตามลำดับชั้นแห่งกฎหมาย มาบังคับใช้โดยอนุโลม”

และเห็นควรให้

“มีการกำหนดมาตรการในการรับรองซึ่งสิทธิของกลุ่มหลากหลายทางเพศ อันว่าด้วยความผิดตามที่บัญญัติไว้ตามมาตรา 71 แห่งประมวลกฎหมายอาญา ทั้งนี้ เพื่อให้กลุ่มหลากหลายทางเพศได้รับสิทธิอย่างเท่าเทียมและเสมอภาคตามที่รัฐธรรมนูญได้บัญญัติไว้”

3. ปัญหาเกี่ยวกับมาตรการคุมขังกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ

เพื่อเป็นการป้องกันอันตรายที่อาจจะเกิดขึ้นกับบุคคลกลุ่มผู้หลากหลายทางเพศภายในเรือนจำ การตรวจสอบและประเมินความเสี่ยงของกลุ่มหลากหลายทางเพศจะสามารถลดปัญหานี้ได้

เห็นควรให้

“รัฐกำหนดมาตรการโดยการออกกฎกระทรวง เรื่อง ให้มีการตรวจสอบผู้ต้องขังสตรีข้ามเพศ โดยนำมาตรฐานสำหรับคุ้มครองสิทธิผู้ต้องขังของประเทศอังกฤษและประเทศญี่ปุ่นมาเป็นแนวปฏิบัติ ดังนี้

ประการที่หนึ่ง ก่อนที่จะเข้าเรือนจำของผู้ต้องขังให้เจ้าหน้าที่คุมขังตรวจอัตลักษณ์ทางเพศ และระบุอัตลักษณ์ทางเพศของผู้ต้องขังไม่ว่าจะได้รับการผ่าตัดยืนยันเพศหรือไม่ก็ตาม

ประการที่สอง หลังจากนั้นหนึ่งเดือนให้เรือนจำนั้น ๆ ดำเนินการประเมินความเสี่ยงของผู้ต้องขังตามที่ได้ระบุไว้แล้วว่า อยู่ในเกณฑ์ความเสี่ยงที่จะถูกทำร้าย หรือล่วงละเมิดทางเพศหรือไม่”

4. ปัญหาเกี่ยวกับค่านำนามของกลุ่มบุคคลหลากหลายทางเพศ

เพื่อให้สิทธิของกลุ่มหลากหลายทางเพศให้มีสิทธิอย่างเท่าเทียมเช่นเดียวอย่างหญิงที่มีกฎหมาย กำหนดให้สิทธิที่อิสระในการใช้ค่านำนามและทั้งนี้การกำหนดเงื่อนไขในลักษณะเช่นนี้เพื่อป้องกันและ ป้องปรามเหตุที่จะนำค่านำนามที่ส่อไปใช้ในทางกระทำความผิดไม่ว่าจะทางแพ่งหรือทางอาญาได้เป็น อย่างดี ซึ่งเดิม ค่านำนามของกลุ่มหลากหลายทางเพศใช้ตามเพศกำเนิด โดยไม่สามารถเลือกค่านำนาม ได้เช่นเดียวกับหญิง ที่มีพระราชบัญญัติค่านำนามหญิง พ.ศ. 2551 มารับรองให้มีผลทางกฎหมาย เห็นควรให้

“ออกกฎหมายโดยตราเป็นพระราชบัญญัติเช่นเดียวกับหญิง เพื่อให้กลุ่มหลากหลายทางเพศ สามารถเลือกค่านำนามของตนได้ แต่โดยภายใต้เงื่อนไขว่าบุคคลนั้นต้องได้รับการแปลงเพศมาแล้ว เป็นระยะเวลา 2-3 ปี ทั้งนี้ ตามกฎหมายของประเทศอังกฤษที่ใช้หลักการเดียวกันนี้ ดังนั้น หากนำเอา หลักการของประเทศอังกฤษมาใช้กับกฎหมายของประเทศไทยก็จะทำให้กลุ่มหลากหลายทางเพศได้รับ สิทธิอย่างเท่าเทียมเช่นเดียวกับบุคคลทั่วไป ซึ่งสอดคล้องกับกฎหมายรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 มาตรา 27 โดยไม่เลือกปฏิบัติและไม่เป็นธรรม”

เอกสารอ้างอิง

จิตติ ดิงศภัทย์. คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ เรียงมาตรา ว่าด้วยสัญญา บรรพ 2 มาตรา 354

- 398. ปรับปรุงโดยศนันท์กรณ โสคติพันธุ์. กรุงเทพฯ: กองทุนศาสตราจารย์จิตติ ดิงศภัทย์ คณะ นิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2551.

จิตรกรณ วณัสพงศ์ และปิยะวรรณ แก้วศรี. รายงานการศึกษา การทบทวนความก้าวหน้าของการบังคับใช้

พระราชบัญญัติความเท่าเทียมระหว่างเพศ พ.ศ. 2558, กรุงเทพฯ: โครงการพัฒนาแห่ง สหประชาชาติ (UNDP).

ธานี วรภัทร์. กฎหมายว่าด้วยการบังคับโทษจำคุก. กรุงเทพมหานคร: วิญญูชน, 2558.

ธานี วรภัทร์. กฎหมายว่าด้วยการบังคับโทษจำคุก. พิมพ์ครั้งที่ 2 แก้ไขเพิ่มเติม. กรุงเทพฯ: วิญญูชน, 2555.

.วรพจน์ วิศรุตพิชญ์. สิทธิและเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540. พิมพ์ครั้งที่

ที่ 2. กรุงเทพมหานคร : วิญญูชน, 2543.

อานนท์ มาเม้า. กรรมสิทธิ์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เดือนตุลา, 2562.

กัญจิรา วิจิตรวัชรารักษ์ และคณะ. “ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของกลุ่มผู้ที่มีความหลากหลายทางเพศในประเทศไทย.” วารสารมหาจุฬานาครธรรม 6, 8 (ตุลาคม 2562): 3769.

ธรรมชัย อ่อนทอง. “การคุ้มครองสิทธิผู้ต้องขัง : ศึกษากรณีกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ.”

วารสารบัณฑิตศึกษานิติศาสตร์ 12, 3 (กรกฎาคม - กันยายน 2562): 474-477.

บุญศรี มีวงศ์ไผ่. “บทสรุปงานวิจัย หลักการใช้อำนาจขององค์กรที่คำนึงถึงศักดิ์ศรี ความเป็นมนุษย์สิทธิเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญ.” บทบัณฑิต 61, 3. (กรกฎาคม-กันยายน 2548): 100.